

DESPRE TRADUCEREA ÎN LIMBA ROMÂNĂ (SECOLELE AL XVIII-LEA ȘI AL XIX-LEA)

Georgiana LUNGU-BADEA
Universitatea de Vest din Timișoara

georgiana.lungu-badea@e-uvv.ro

On Romanian Translation (18th-19th Centuries)

The present study of Romanian traductology has several objectives, some corresponding to the history and/or to the historiography of translation, others corresponding to the proto-theories of translation (Delisle & Lafond 2006, Delisle & Woodsworth 2005). Firstly, we highlight the explicit connection that exists between the inductive pre-theories of translation from the 18th-19th centuries – influenced by the Western theoretical models (cultural, historical, etc.) – and the deductive linguistic theories, and also between the branches of traductology: history, historiography, theory, practice, philosophy of translation. Grounded, not exclusively, on information from *Un capitol de traductologie românească* [A Chapter of Romanian Traductology] (2008), *Repertoriile* [The Repertoires] of translators (RTR I: 2006) and translated texts (RTR II: 2006), the present research goes beyond the descriptive-statistical approach, which is used now as a tool for an argumentative interpretation with parallels to the Western similar situations (historically delayed). We aim to reveal how the inductive and empirical theories of translation of the 19th century, of an obviously descriptive nature, combine with the deductive linguistic theories (the Latinism, the purism, the Italianism), of a predominantly normative nature. Also, we demonstrate that one can consider the existence of an incipient pre-traductological, inductive, research.

Keywords: *history of translation; methods of translation; code translation; criticism of translation.*

1. Introducere

Pentru examinarea metodelor de traducere în limba română (secolele al XVIII-lea și al XIX-lea) și a mizelor politice, lingvistice, etice și estetice, am stabilit ca punct de plecare informațiile oferite de RTR I¹ și RTR II². Demersul nostru dialectic include naveta (absolut necesară) între abordarea inductivă și deductivă a fenomenului cercetat în continuare – ceea ce ne permite o poziție retrodictivă și, implicit, de validare a consecințelor observabile –, precum și o perspectivă istoric-comparativă a fenomenului traductiv-traductologic³. Vom trece deci de la metoda analitică la cea sintetică, vom asocia și combina perspective și idei pentru a prezenta un punct de vedere de ansamblu asupra fenomenului traductiv românesc, asupra metodelor de traducere practicate și a reflecției pretraductologice din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea.

¹ Utilizăm această siglă pentru a desemna *Repertoriul traducătorilor români de limbă franceză, italiană, spaniolă (secolele al XVIII-lea și al XIX-lea)*, volum colectiv, coordonat de Lungu-Badea (2006).

² Utilizăm această siglă pentru a desemna *Repertoriul traducerilor românești din limbile franceză, italiană, spaniolă (secolele al XVIII-lea și al XIX-lea)*, volum colectiv, coordonat de Lungu-Badea (2006).

³ Precizăm că între termenii *traductiv* și *traductologic* se instaurează o relație echivalentă cu aceea instaurată între termenii *traducere* și *traductologie*, din care primii derivă, excluzându-se, așadar, orice posibilitate de situare (și) a primilor într-o relație de sinonimie.

2. Pohta de a tĂlmăci. Contexte

Considerăm cĂ vocația traductivă românească, apărută într-un context „prielnic” – caracterizat de un colingvism conjunctural istoric (Golescu/Popp 1964, Bulgăr 1966: 5-76, Niculescu 1978: 69, Lungu-Badea 2008: 23-28 și 2011: 42-51) –, este însoțită de o reflecție traductivă incipientă, aplicată sistematic, care reamintește deosebiriile dintre metodele de traducere aplicate în diferite spații lingvistice, înrudindu-se cu unele dintre ele. Astfel, metoda de traducere generalizată în epoca Luminilor, în Franța, este caracterizată de reducerea la hegemonismul cultural, național – mai mult sau mai puțin caricatural –, în timp ce teoria traductivă romantică, din Germania, încerca să-l redea pe Celălalt, respectându-i, pe cât posibil, identitatea. Spre deosebire de acestea, metoda de traducere practică în Principatele Române, în Transilvania și în Ardeal are mize de natură variată: politică și lingvistică, mai ales, și – subsidiar – etică și estetică.

Ponderea acestor mize variază nu doar de la un traducător la altul, ci și de la o provincie la alta: cele de natură etică erau cvasiignorare, neglijate, din necunoaștere. Așadar, armonizarea universalului și particularului („naționalului”) ori conceperea Celuilalt ca pe un semen – un aproape căruia să îi fie respectate drepturile, neștirbite atuurile identitare – nu intra în vederile traducătorilor (tĂlmăci) români. Nici mizele de natură estetică nu s-au bucurat de o atenție coplesitoare. Situația este explicabilă. Literatura, genurile literare și estetica s-au format încet-încet, ca peste tot în lume, pe măsură ce traducerea s-a extins într-atât încât să se depășească etapa plagiarismului și și-a pierdut statutul de „gen literar”. Când s-a mulțumit să dețină doar ceea ce i se cuvine, statutul de „traducere”, literatura română, cu etica și estetica aferente, s-a bucurat de harurile nealterate ale scriitorilor români și, totodată, de onoruri binemeritate.

3. Moduri de a traduce și de a crea în limba română. Modele, instrumente, perspective

Pentru trasarea liniilor directoare ale gândirii pretraductologice din spațiul românesc, ni se pare de un real interes să „dezistorizăm” (cf. Ladmiral [1979] 2010, cap. 3, §5.3.) problemele și dificultățile traductive cu care s-au confruntat traducătorii români din secolele anterioare și să amintim că există o asemănare între ele și cele ale traducătorilor contemporani. Nu mai puțin demn de considerație ar fi o paralelă între atitudinile lor, între așteptările publicului, constrângerile obiective și efectele traductive, produse asupra statutului și stării limbii. Observarea combinării aleatorii ori programate a teoriei traductive contextualiste (care favorizează importanța extralingvisticului și a istoricului în detrimentul organicității lingvistice a textului) și a teoriei traductiv-lingvistice (care, bazându-se pe nașterea sensului doar din rețeaua lingvistică, exclude, prin urmare, rolul jucat de contextul extralingvistic) ne-a permis să relevăm existența similitudinilor behavioriste, traductive și pretraductologice, în spațiul occidental și în spațiul românesc (v. Lungu-Badea 2015_a, 2015_b). Oricare ar fi perspectiva, intenția – favorabilă sau nu –, este dificil de ignorat un asincronism, semnificativ, între manifestările metodice, strategice și procedurale ale traducătorilor români și cele ale traducătorilor occidentali. Încercând să stabilim sursele forței traducătorului în spațiul social, istoric, cultural românesc și, ulterior, ponderea traducerilor, am confruntat teza, foarte răspândită, conform căreia forța traducătorului este imanentă (Beldiman, Spartali ș.a., chiar dacă nu de amploarea și vigoarea unui Amyot sau a

unui d'Ablancourt¹) cu antiteza, forța traducătorului derivă din valoarea operei traduse (Voltaire a fost unul dintre răsfățații de seamă ai traducătorilor români – cum pentru alte spații au fost Platon, Cicero, Plutarh –, fără să fie singurul: Marmontel, Molière și Montépin i-au ținut companie), pentru a le sintetiza, relativ, ecumenic (Lungu-Badea 2015_b).

O metodă ascunde altă metodă. Și nicio metodă nu este pură. Până când regulile și legile creației literare au fost deduse („derivate”) *din și prin* traducere, literatura română s-a limitat la această practică literaturizantă: traducerea. Nici aceasta nu este o situație fără precedent. Literatura a fost o palidă umbră a traducerii și în Franța *frumoaselor necredincioase*, până când a fost detronată din rangul de gen literar²; și în Anglia secolului al XIV-lea proza a început cu traducerea directă din latină sau prin intermediar³. Paradoxal, în metodele europene de traducere sunt coprezente tendințe variate, uneori opuse. Metodele franceză – generatoare de traduceri frumoase necredincioase, infidele ori traduceri „slobode”, etnocentrice, alegorizante și universalizante – și germană – literală, parodistică, romantică, exotizantă – de a defini, concepe și practica traducerea se întemeiau, de fapt, pe concepții antagonice privitoare, pe de-o parte, la raporturile gândire-vorbire, realitate-subiectivitate, adevăr-interpretare și, pe de altă parte, la conceptele de *cultură*, *națiune*, raportul național-străin; metoda englezească prezintă caracteristici combinate ale precedentelor – la William Morris, Francis Newman, Matthew Arnold, Richard Burton ș.a. Maniera de a traduce în limba românească (încă nu limba română) urmărirea împlinirii unor deziderate naționale (Lungu-Badea 2011). Aspirații prioritare administrative și politice⁴; și, în subsidiar, literare și estetice.

O concepție românească, mai clară, despre limbă și raporturile ei cu gândirea, vorbirea și realitatea este identificabilă abia în secolul al XIX-lea, la I.H. Rădulescu, Gh. Asachi, Alecu Russo, George Barițiu și, mai cu seamă, la Titu Maiorescu. Traducătorii români erau încă departe de concepția traductivă franceză de a traduce ca și cum autorul s-ar fi exprimat în limba-țintă (franceză, aici). Pornind de la universalitatea gândirii – extralingvistice –, traducătorii francezi (secolul al XVIII-lea) intenționau a reda gândirea-sursă (sensul sau intenția psihologică a autorului) cu ajutorul mijloacelor lingvistice caracteristice limbii-țintă, întrucât sarcina limbajului consta în comunicarea gândurilor, a ideilor care ar fi fost – în accepția vremii – independente de limba în care sunt formulate. Această concepție este identificabilă și la unii traducători români, precum și la cărturarii și gazetarii secolului al XIX-lea⁵. Putem, așadar, afirma că, în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, deși nu se poate vorbi despre instituționalizarea profesiei de traducător, nici despre o formare sistemică, existau totuși elemente preteoretice. Reflecția asupra rostului, finalității și asupra potențialului pericolului reprezentat de traducere pentru limba, cultura și mentalitatea românilor (dintre acestea reținem câteva referințe în Anexa 1: *Precuvântări pretraductologice*), este evidențiată mai departe prin investigarea rațiunilor, cauze și efecte, ale traducerii⁶.

¹ A se vedea numărul de traduceri din RTR I și RTR II.

² Vezi reproșul pe care Montesquieu, în dialogul dintre traducător și geometru, *Lettres persannes* (1720), îl adresează scriitorilor prea ocupați cu traducerile ca să mai creeze.

³ Traducerea genurilor și a discursurilor a deținut un rol atât de important, încât „autoritatea” traducerilor i-a determinat pe scriitori să își prezinte operele ca fiind traduse.

⁴ Avem în vedere dobândirea autonomiei teritoriale, administrative și lingvistice, pe baza dovedirii latinității limbii și poporului român.

⁵ De la Dinicu Golescu, Toma Dimitriu și Alecu Beldiman la *Principiile de limbă și de scriptură* ale lui Timotei Cipariu, la definițiile lui Alecu Russo, teoreticianul grupării „Dacia literară”, care abia în 1840 introduce distincția între limbă și vorbire, situându-se, conceptual, pe poziții antagonice față de I.H. Rădulescu.

⁶ A se vedea Kogălniceanu (1955), Barițiu (1959) ș.a.

4. Rațiuni traductive

4.1. Mize (și mărturii) lingvistice

Cu toate că s-a tradus enorm, nu s-a tradus mereu și bine. Cauzele sunt multiple. Uneori, ca urmare a neperceperii legăturii dintre traducere și sistemul lingvistic; alteori, din cauza neputinței de a respecta sus-numita legătură ori din pricina ignorării existenței unei datorii traductiv-deontologice. Or, *traducerea* și *sistemele lingvistice* (-sursă și -țintă) sunt noțiuni organice unite. Traducerea printr-o limbă intermediară, practică și în spațiul românesc la fel de mult ca în Europa medievală, confirmă ambiguitatea, pe de-o parte, a reprezentării proprietății intelectuale și, pe de altă parte, a unei doctrine traductive; totuși, ea certifică și interesul pentru alte culturi și civilizații. Pluripolarizarea raporturilor culturale și lingvistice pe care tălmăcitorii români le întrețin și le dezvoltă – fie în direcție neogreacă și slavonă, fie, ulterior, influențați de latinism, purism, germanism, italianism – se regăsește în concepția despre traducere și reprezentarea ei în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea¹. Nici tehnicitatea specifică unor genuri literare nu îi împiedica pe entuziaștii amatori să traducă chiar dacă le lipseau deopotrivă² deprinderile scriiturii și ale traducerii (Maioreșcu 1966: 37, Cornea 1966: 56).

Bilingvismul istoric al românilor a determinat conștientizarea impasului în care se afla limba românească, insuficient dezvoltată ca limbă vernaculară, și a unor probleme intrinseci acestui climat istoric în care se regăsesc germeii autodeterminării lingvistice. În *Însemnare a călătoriei mele* ([Buda, 1826], ed. Gh. Popp 1964: 85-91), Dinicu Golescu mărturisea jena resimțită la încercarea de a scrie în limba românească, limbă națională și oficială prea puțin normată (Anexa 2: *Mize (și mărturii) lingvistice* (1)). Animat de cerința de a reda cu fidelitate textul-sursă și intenția lui semantică („nevoia de a țilcui cu mai mare credință ideile și zicerile tehnice aflate în original”), Gh. Asachi dezvoltă dificultăți asemănătoare (Anexa 2: (2)).

Alți traducători, ca Ion Brezoianu, au resimțit necesitatea creării unei limbi supradialectale și au decis să nu scrie în „limba” vorbită la București sau în altă regiune, ci în limba românească (v. Anexa 2: (3)). Mihai Mavrodî remarca și el în introducerea *Bine voitorul cetitoriu*, la traducerea *Istorsirii moralnice intitulată Tripodul Elenei* de Marmontel (1838), că tălmăcirile în limba românească începeau să se dezvolte, că traducătorul se confrunta cu multe dificultăți și aprehensiuni, pe care toți cei care s-au ocupat de traducere le-au cunoscut. În general, în aparatul paratextual al lucrărilor traduse, traducătorii căutau să convingă cititorii de justetea împrumutului inevitabil. În prefața la *Educațiunea mumelor de familie*, de L. Aimé Martin, I. D. Negulici scria: „Cu toată voința mea de a fi simplu în termeni noi, am fost silit de a primi ideile cu ziceri din limba maica limbei noastre, precum și numirile tehnice și de ...objete” (*op. cit.*, București, 1844: IX-X).³

¹ Ne referim la scopul pe care i-l atribuiau traducătorii și promotorii traducerii: Leon Gheuca, Paisie Velicikovski (Ursu, 1994), Ion Heliade Rădulescu, Mihail Kogălniceanu, George Barițiu, Titu Maioreșcu ș.a.

² Situația „improvizării” ca traducător este cunoscută în toată istoria traducerii. În Anglia secolului al XVII-lea, de exemplu, John Denham atrăgea atenția asupra traducerilor defective, confecționate de ignoranți, care nu știau nici să scrie, traduceri mai înspăimântătoare decât cele obținute prin corespondențe lexicale ori literalism sintactic.

³ Nu facem decât să reamintim această practică milenară: explicarea demersului este, de la Cicero încoace, o bună ocazie de a argumenta strategia și soluțiile traductive, de a scuza neputințele traducătorului și, în același timp, o posibilitate de reflecție (de ordin epistemologic) asupra traducerii. Dihotomia *sens* – *cuvânt* ocupa un loc important în primele traduceri, statut ce decurgea ca o consecință logică din filosofia dualistă, caracteristică scrierilor antice. *Împrumutul* și *parafraza* au fost și, în continuare, sunt percepute și întrebuințate diferit.

Numeroși cărturari erau de acord cu faptul că traducerea era unul dintre cele mai puternice mijloace de îmbogățire a limbii și că împrumuturile se cereau a fi adaptate sistemului limbii românești. Era logic, întrucât prin intermediul traducerilor „limba noastră, trecând prin toate domeniurile cunoștințelor umane [...] va legiui vorbe, fraze și expresii, se va lăți și întinde în toate laturile orizontului științei, și făcându-se capabilă a exprima orice cugetare, va deveni limba viitorului României” (I.H. Rădulescu, *Gramatica românească*, ed. cit.: XXVII-XXVIII).

Traducătorii români au sesizat corect că între publicul vizat și finalitatea atribuită traducerii există raporturi intime. Mizele politice ale traducerii, intrinseci și relevate de numeroasele istorii ale limbii, literaturii, culturii și națiunii române, vizau demonstrarea latinității. Este modul prin care a fost legitimat dreptul la autonomie națională, administrativă și lingvistică. Să nu uităm că suntem în secolul „naționalismului” european. Pe lângă acestea, în rațiunile traducerii, mizele lingvistice sunt la fel de transparente: prefețele traducerilor și cele ale instrumentelor lexicografice ori gramaticale conțin motivele și motivațiile traducerilor efectuate în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea (v. Anexa 2: (4)).

Chiar dacă mai puțin numeroase, destinul prefețelor la traduceri în limba românească este identic cu cel al prefețelor occidentale; doar că prea puțin relevat ca atare de cercetători. Le-am putea conferi însă statutul de „tratate de traducere”. Amintind de prefețele lui Nicolaus Oresmus (la tratatele lui Aristotel), Abraham Cowley, John Denham, John Dryden (la *Epistolele* lui Ovidiu, 1680), prefețele traducătorilor români sunt preponderent descriptive, intenția normativă fiind implicită. Tratate de traducere propriu-zise, astfel intitulate, nu avem. Dintre puținele scrieri de profil (oarecum ciceroniene), normative prin critica și comentariile de traducere, în care se îmbină enunțuri apofatice și catafactice, menționăm *Introducerea* la „Dacia literară” a lui Kogălniceanu ([1840] 1955), articolele lui Maiorescu¹ (1966), Al. Odobescu ([1874] 1924), dar și, mai târziu, observațiile critice ale lui Eliade ([1898] 2000), Iorga (1936).

Uneori didactică și instructivă, alteori descriptivă și normativă, traducerea și traducătorul sunt intermediarii și propagatorii cunoașterii, ai prozelitismului științific, cultural (cf. Delisle & Woodsworth 2008). Așa se întâmplă și cu Amfilohie Hotiniul. În prefața sa la *Gramatica de învățatură a fizicii* (1796), tradusă din limba italiană „pre moldovenească”, conștient de deosebiri de conceptualizare dintre limbi și de diferența dintre registre, traducătorul mărturisește cât este de complicată sarcina de a restitui realități și concepte care nu se regăsesc în limba traducătoare (Anexa 2: (5)). Circumstanțele și „starea” limbii traducătoare îl obligau, așadar, pe traducătorul român – cum îl obligaseră pe cel occidental și, deopotrivă, pe cel contemporan nouă, atunci când se dedicase creării limbii vernaculare, naționale² – să apeleze la numeroase cuvinte străine, de origine greacă ori latină, pe care le explică în text (Anexa 2: (6)).

¹ *Limba română în jurnalele din Austria*, în Titu Maiorescu, *Critice*, vol. I, Antologie și prefață de Paul Georgescu, text stabilit de Dominica Stoicescu, București, Editura Pentru Literatură, 1966, p. 13-46; *Beția de cuvinte* („Revista contemporană” — Studiu de patologie literară), în Titu Maiorescu, *op. cit.*, 147-163; *Literatura română și străinătatea* („Convorbiri Literare”, XV, 1882, nr. 10), în Titu Maiorescu, *op. cit.*, p. 368; *În contra neologismelor și Neologisme* („Convorbiri literare”), în Titu Maiorescu, *op. cit.*, p. 331-352.

² Ne despart însă multe secole de primele traduceri, încercări traductive spre limbile vernaculare europene al căror triumf se va realiza progresiv, fenomenul devenind pregnant cu începere din secolul al XV-lea. Evanghelizarea păgânilor, dorința de vulgarizare a textelor religioase (Ulfila, Mașdoț, Sahag Partev, Chiril și Metodiu, Jan Hus, William Tyndal, John Wycliff, Martin Luther) și chiar a celor de cultură generală (Etienne Dolet) au canalizat activitatea de traducere către limbile vernaculare și au contribuit la apariția literaturilor în limbile naționale. Decalajul între manifestările lingvistice, culturale, civilizaționale românești și cele occidentale rămâne sursa nostalgiei române pentru ratarea sincronismului european.

Practicat din Antichitate, generalizarea occidentală a împrumutului¹, constatată în secolul al XV-lea, era însoțită de o practică justificativă pentru garantarea comprehensibilității: cuvintele nou introduse în limbă erau însoțite de definiții. Care era metoda de traducere practică de traducătorii occidentali? Istoricii traducerii și traductologii occidentali au identificat-o prin examinarea prefețelor și a studiilor consacrate acesteia. Aici au descoperit menționarea problemelor de traducere: „carențele lexicului latin”, (adică sărăcia limbii-țintă, latina ca limbă pivot pentru romano-castiliană și alte limbi europene vernaculare în formare, când se traducea din limba arabă), „dificultatea de a reda în scris, în latină”, noțiunile filosofice și științifice vehiculate de textele arabe. Problemele și dificultățile lexicale par a se fi rezolvat, în parte cel puțin, prin *împrumuturi* (cf. Le Goff 1985: 23). La fel le vor rezolva și mulți dintre traducătorii români. Nu trebuie confundată însă influența traducerilor asupra limbii și influența contactelor lingvistice asupra limbilor vernaculare.

O concepție traductivă, opusă celei mărturisite de Amfilohie Hotiniul, exprimă Matei Millo în prefața aritmeticii pe care a tradus-o ori a alcătuit-o în 1795, în care încearcă să limiteze pe cât îi stă în putință numărul împrumuturilor (Anexa 2: (7)). Și Pleșoianu semnalează, într-o notă, „rezistența” limbii române la traducere, inconvenientele traducerii și imperativa concepere a instrumentelor necesare traducătorului. (Anexa 2: (8)).

Spre deosebire de prefețele simple ale precursorilor ori contemporanilor săi în ale traducerii, *Gramatica* lui I.H. Rădulescu are meritul de a contura o conștientizare mai sintetică a problemelor de limbă și de traducere. Lucrare de referință pentru ceilalți gramaticieni de după 1828, conține analogii marcante, în conținut și formulare, cu gramaticile lui Condillac și Le Tellier, luați drept model de eruditul român. Pledoaria în favoarea traducerii vehiculează cerința de a crea instrumente pentru standardizarea limbii românești:

„Lucreze care cum poate și înlesnească-se traducțiile. *Traducțiile cele bune înfrumusețează și nobilește limba*; prin ele intră în limbă toate frasurele și mijloacele de vorbire cele mai frumoase a deosebiților autori vestiți și îmbrășosându-le le face ale sale, apoi în sfârșit se poate face și un dicționar Rumînește cu Rumînește.” (I.H. Rădulescu, *Prefață la Gramatică românească*, 1980: 69-71. subl. n. – G.L.B.)

Propunerea pe care o avansează pentru rezolvarea neajunsurilor limbii o regăsim în toate culturile numite azi majoritare, dar minoritare acum câteva secole (cel puțin în raport cu ebraica, greaca și latina):

¹ În Antichitatea romană, *a traduce* semnifică a da strălucire, a da viață: „aceste **metafore sunt un fel de împrumuturi** (*mutationes*), prin care luăm de aiurea ceea ce ne lipsește” (*De Oratore/De l'orateur*, 156, trad. n. din fr., **subl. n.** – G.L.B.). Inacceptabil, în principiu, împrumutul lexical devenea funcțional doar dacă era integral adaptat, retopit și refolosit. Și Augustin, când a recurs la împrumut, și-a motivat gestul prin divinitatea implicită a semnelor. Absența corespondențelor lexicale și a echivalențelor pragmatice i-a constrâns pe traducătorii arabi de la școala de traducere Bayt al-Hikma, condusă de Hunayn, să recurgă la împrumuturi, transliterate sau arabizate, însoțite și de note. (M. Ballard 1992, 67). Dolet conștientizează că cerințele traductive sunt aceleași, oricare ar fi limba-țintă și revine asupra sugestiei de a evita neologismele, împrumuturile, nuanțând principiul nr. 4 de traducere (v. *Tusculanele* lui Cicero) și admitând prezența împrumuturilor prin intenția de a respecta și reda tonalitatea textului antic. În prefața traducerii tratatelor lui Aristotel, Nicolaus Oresmus a arătat că unele cuvinte nu puteau fi traduse din lipsă de echivalent (Larwill 1934, 12). *Împrumutul* reprezenta rezolvarea problemei traductive. În concepția naționalistă a lui Justus Georg Schottelius (Schottel 1612-1676), traducerea trebuia să evite calcurile și împrumuturile, astfel încât limba-țintă să se amelioreze din interior, nu prin impulsuri externe, și să se impună în fața latinei. Originalitatea funciară a limbilor germanice (anticipare a naționalismului secolul al XIX-lea) îndepărta orice concurență din partea latinei, iar fidelitatea lingvistică devenise o datorie națională.

„Trebuie să ne împrumutăm¹, dar trebuie foarte bine să băgăm de seamă să nu pătimim ca neguțătorii aceia carii nu își iau bine măsurile și rămân bancruți (mofluzi): trebuie să luăm *numai acelea ce ne trebuie și de acolo de unde trebuie, și cum trebuie*. Unii nu voiesc nicidecum să se împrumute și fac vorbe nouă rumânești: cuvintelnic (dicșioner), cuvintelnică (loghică) [...]; alții se împrumută de unde le vine și cum le vine [...] *vorbele streine trebuie să se înfățișeze în haine rumânești și cu mască de rumân înaintea noastră* [naturalizare, însoțită de asimilare grafică și fonetică...] Trebuie a se cerceta și a se învăța limba rumânească și geniul său, și pentru aceasta este destul o băgare de seamă luminată și fără prejudecăți, și un paralelism al limbilor ce au relație cu dânsa” (I.H. Rădulescu, Prefață la *Gramatica românească*. subl.n. – G.L.B)

Traducerile și scrierile literare autentice, precizează el în continuare, trebuie să se adreseze contemporanilor (indirect este recunoscut dreptul la existență al retraducerii, cf. Walter Benjamin, *Die Aufgabe des Übersetzers* (1921, *Sarcina traducătorului*, 2002) – ca formă consecutivă de traducere și traducere prin intermediar – foarte practică în secolul al XIX-lea):

„Nu [...] pentru strămoșii noștri, pe carii i-a adus marele Traian aici, ci pentru contemporanii noștri, și nu trebuie să îi căznim și să-i muncim atâta până să ne înțeleagă, și să le luăm dreptul de a-și scrie limba, rămânând pe seama numai celor ce știu latinește și celor ce în toată viața lor vor sta cu dicșionerul în mână. (I.H. Rădulescu, Prefață la *Gramatica românească*)

Mize lingvistice și politice identificăm și în metoda traductivă aleasă de A. T. Laurian pentru redarea *Manualului de filozofie* a lui Delavigne. Preferința pentru neologisme de origine franceză – care, după părerea lui, evitau „echivocurile” (Teiușan & Netea: 48) – rezultă din interesul pentru unificarea și omogeneizarea formelor împrumutate și adaptate, dar mai ales din vocația traductiv-terminologică de creare a unor termeni filosofici, unii în uz și astăzi (*a abstrage, afectiv, a essiste, essistință, imagine, voluntară* etc., Delavigne/Laurian, 1846).

Concepția traductivă a lui Laurian, impregnată de un lejer elitism – explicabil, de altfel, prin natura semantică și formală a lucrării traduse –, reiese limpede din prefața la ediția în limba românească (Anexa 2: (9)). Totodată, finalitatea didactică îl va determina pe traducător să apeleze la reformulare și parafraze explicative, folosite comparativ cu termenii filosofici în uz, cu intenția clară de a începe procesul de standardizare a limbajului filosofic românesc. (Anexa 2: (10)). Sunt notabile conștientizarea necesității întocmirii unui glosar și decizia de rentabilizare și accesibilizare a textului, mizând pe acceptabilitatea contextuală. Totuși, în absența originalului pierdut, evaluarea traducerii și a aportului terminologic al lui Laurian este o sarcină delicată și, în același timp, riscantă și sterilă; de aceea nici nu vom insista mai mult asupra intertextualității prezumtiv-apartinătoare filosofului român. Reținem însă că limbajul filosofic utilizat de Laurian

¹ Observăm că I.H. Rădulescu nu este departe de concepția herdiană referitoare la formarea și îmbogățirea limbii. Dacă limba trebuie îmbunătățită și dezvoltată, Herder propunea, la fel ca Bodmer și Breitinger, să se recurgă la împrumuturi lexicale din limbi clasice. Dificultățile traducătorilor români erau în primul rând de natură lexicală, româna neavând, ca greaca, latina ori slavona, o terminologie adecvată (cf. Munteanu & Țăra 1983, 86). Divergențele dialectale i-au obligat pe traducători să trieze atent cuvintele cu cea mai largă circulație. Această decizie a reprezentat – nu doar pentru unii dintre ei – condiția răspândirii cărților tălmăcite în limba națională. Spre deosebire de cronicari, al căror orizont de cultură, mai larg, le permitea să apeleze la împrumuturi din limbile de cultură, motivând alegerile făcute prin caracterul internațional (S. Ștefan, D. Cantemir) și care considerau limba română egală celorlalte limbi, traducătorii secolului al XIX-lea împrumutau din limba textelor pe care le traduceau, interferențele lexicale fiind frecvente. Improperia adecvare (cf. Toury 1995), submina acceptabilitatea textului-țintă.

prezintă, pe lângă caracteristici specifice „internaționalizării”, și aspecte lingvistice definitorii programului național de autodeterminare lingvistică și națională, aspecte prin care limba română era, traducitiv, „apropiată” de latina populară, nefirească în contextul epocii.

Cosmetizarea lexicului și a sintaxei limbii române, după modelul latinei populare, a stârnit critica lui Alecu Russo. Acesta l-a acuzat pe Laurian de „răstălmăcire” (cf. Russo 1942: 261). Este improbabil ca intenția lui Laurian să fi fost aceasta. Cu mijloacele de care dispunea limba românească a încercat să pună bazele conceptualizării în limba română, fenomen care în mod natural instaurează un raport antagonic între cei doi poli externi ai traducerii: autor vs cititor-țintă, text-sursă vs text-țintă, cu toate variabilele cunoscute înclinării balanței în favoarea unuia sau a altuia. Traducerea se dorea o modalitate de a facilita accesul publicului la un domeniu, mai puțin de a confirma succesul la public al textului tradus. Această funcție exista și este păstrată și astăzi.¹

4.2. Mize comerciale și consecințe lingvistice

Trei paliere cu trei interese și trei actori. Intermediere, difuzare, informare. Traducători, editori, public. O singură ideologie? Politica lingvistică și interesul comercial al editorilor² sunt cauzele controverselor referitoare la ponderea „dialectelor” în crearea normei supradialectale și atestă însemnătatea rolului pe care îl poate juca editorul în receptarea unui autor străin: prin atitudinea și constrângerile editoriale impuse traducătorului, prin constrângerile lingvistice ori scopurile comerciale urmărite. Dacă intervențiile în textul traducerii lui Vasile Pogor fuseseră reduse, cum singur mărturisea I.H. Rădulescu, există și texte originale în care cărturarul muntean a operat modificări consistente. Referitor la *Fabulele* lui Țichindeal, pe care le retipărise în 1838 după prima ediție de la Buda (1814), declara: „nu mi s-a părut decât că editorul cere **să traduc acele fabule din dialectul bănățean în dialectul muntean** și cine n-are drept să traducă o carte care place” (I.H. Rădulescu, „Curierul românesc”, X, 1839, nr. 149: 520, *apud* Zugun, 1977: 59, subl. n. – G.L.B.). Este certă imixtiunea editorului în text, o rescriere din motive nu atât comerciale ori care să garanteze acceptabilitatea textului-țintă, cât din interesul de a realiza unificarea limbii literare românești unice.

Cine iese învingător din confruntarea politicii lingvistice și a codului deontologic, a traducătorilor cu editorii? Autorul? Traducătorul? Publicul? Editura? Zugun arată că, în absența textelor care să permită compararea bilingvă a textului-sursă cu două texte-țintă în aceeași limbă (chiar dacă avem dialecte literare regionale), rămâne doar compararea clasică a textului-sursă și a textului-țintă. Evaluând comparativ traducerile lui Negruzzi din *Angelo* și *Maria Tudor* de Hugo și textele originale, cercetătorul a observat coprezența, uneori pe aceeași pagină, a formelor regionale muntenești și moldovenești, cu toate că, în textele create de Negruzzi, (*Carantina*, 1851), formele muntenești lipsesc cu totul. Concluzia la care ajunge cercetătorul este că I.H. Rădulescu a introdus, în textele traduse de Negruzzi, forme dialectale muntenești (Zugun 1977: 59, 61).

¹ RTR I și RTR II oferă cercetătorului posibilitatea de a deosebi noțiunile de *succes de public*, *succes de stimă*, *succes de critică*, pe care le folosim anacronic, în contextul în care în limba română cuvântul *traducere* (*traducție*) apare abia în secolul al XIX-lea.

² Polemica determinată de intenția lui I.H. Rădulescu de a munteniza *Henriada* și temerea lui Săulescu de nu fi respectată limba manuscrisului traducătorului ieșean ar putea fi considerate rezultatul unei prejudecăți, în baza căreia se „condamna” retraducerea, cvasiintralinguală aici, ceea ce demonstrează concepția pe care învățații vremii o aveau despre limbă, încă neconcepută ca un „organism viu”.

Când este – dacă este – justificată imixtiunea editorului în textul traducătorului? I.H. Rădulescu și Săulescu aveau același scop, evitarea „confuziei babilonice” și în acest, scop, urmăreau să creeze o limbă scrisă unică, aptă să funcționeze ca un „singur organism”. Mijloacele de realizare a dezideratului lor se diferențiau. Teoretic, Săulescu înclina spre baza latină și spre limba românească veche, în realitate formele regionale moldovenești predominau. I.H. Rădulescu, în schimb, susținea că limba literară modernă trebuie „să se formeze pe baza normelor gramaticale ale limbii textelor vechi” și „pe baza normelor gramaticale ale limbii îngrijite, perfecționate de scriitori, de oameni de știință etc.” (Zugun 1977: 63, 64). Polemica lor se face, oarecum, ecoul disputei dintre cele două școli de traducere din Franța lui Carol al V-lea: școala marotică și Pleiada¹.

Critica lui Russo arată, de fapt, că exista o luare de poziție coerentă, cel mai bine ilustrată de reticența lui Kogălniceanu față de traducere. Dihotomia creată de cele două concepții privitoare la standardizarea limbii, la noi la fel ca în alte spații lingvistice, este, în realitate, mai mult teoretică și mai puțin netă; ea nu a împiedicat coexistența metodelor de traducere. De altfel, nici luarea de poziție a lui Kogălniceanu nu a putut înfrâna traducerea cantitativă, prozelitismului traductiv². Nu sunt puține asemănările structurale și conceptuale ce pot fi stabilite între manifestul lui Joachim du Bellay, care a marcat o etapă importantă în atitudinea oamenilor instruiți față de traducere și o ruptură în peisajul traductiv al vremii, și cel publicat de Mihail Kogălniceanu, în *Introducere* la „Dacia literară” ([1840] 1955). Efervescența libertății traductive, din Franța secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea și din alte țări europene, cuprinsese și Principatele Române.

4.3. Mize estetico-literare

Încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea este înregistrată intenția cărturarilor vremii de a antologa creațiile literare și paraliterare, traductive în special, ale învățaților români. În prefața la *Antologia Autori români* de A. Steuerman, N. Beldiceanu notează că „scopul unei antologii și crestomații [este] aceluși de a forma gustul literar”, conștient că „[î]n literatura popoarelor, [...] se cere ca orice culegere de scriitori să fie reînnoită și adăugită din timp în timp”, pentru a fi în pas cu progresul „treptat” pe care îl face o limbă în „câmpul literaturii”, Renunțarea la copierile realizate cu „fidelitatea compasului” (Beldiceanu în Steuerman 1896: 3), respectarea simultană a criteriilor stilistice și cronologice – oferind posibilitatea generațiilor viitoare de a urmări „evoluția cugetării din generație în generație” – și clasificarea pe genuri a literaturii (*idem*: 4) vor permite acestor lucrări să își îndeplinească obiectivul, acela de a împăca toate aceste așteptări didactice.

În cuvântul către cititor (1838: vii) și în dedicația către mecenatul traducerii românești a *Henriadei* lui Voltaire (1838), logofătul Costache Conachi (1838: iii-v), traducătorul Vasile

¹ Prima înțelegea prin „versiune” (= traducere), un gen literar și o modalitate de a înfrumuseța limba, apropiindu-se de concepția romană de traducere (v. *imitația*, la Cicero). Pleiada dorea să transforme franceza într-o limbă literară, să o îmbogățească prin împrumuturi de la greci, din dialecte sau din limbajele meseriilor; urmarea și să o apere de traduceri, care, în accepția membrilor grupului, împiedicau dezvoltarea limbii „vulgare”, vernaculare. (cf. Horguelin 1981, 43).

² Un exemplu similar, din timpul renașterii elisabetane, când mulți traducători, motivați doar de curiozitate și de dorința de a împărtăși cunoștințele descoperite, fără o pregătire traductivă, publică traduceri îndoelnice sub aspectul calității.

Pogor își arată recunoștința pentru încrederea ce i-a fost acordată și face cunoscută dorința ca această carte să „lumineze” cititorul de limbă românească.

Principial și progresist, Kogălniceanu s-a declarat împotriva traducerilor care „omoară în noi duhul național”. Fiindcă „traducerile... nu fac o literatură”, a condamnat imitațiile încurajate de boierimea cosmopolită și xenomană care stricaseră „sistemele” naționale, politică și morală. Recomanda, așadar, o literatură originală, întemeiată pe istoria și folclorul național, care să oglindească realitățile sociale. Analogia dintre opiniile lui Kogălniceanu și A. Russo reiese și din declarația celui din urmă (1846): „tălmăciri, imitații, cercări, deși vrednice de laudă, nu alcătuiesc o literatură”. Susținea cauza unei literaturi corespunzătoare realităților românești, formatoare și moralizatoare (Simonescu, în Kogălniceanu 1956: 9-10).

Fobia traductivă a lui Kogălniceanu era selectivă, nu generalizată: s-a declarat doar împotriva traducerii de literatură ușoară, „care este maculatură” și fără „nici cel mai mic interes pentru români”. A încurajat „traducerile valoroase”, adică acele opere care, prin calitatea artistică a ideilor propagate, serveau nevoilor progresului social, precum: „*Esprit des lois par Montesquieu*, operele clasice a lui Demosten, a lui Xenofon, a lui Tucidit”, și a publicat traduceri din rusă, efectuate de A. Donici și C. Negruzzi (Simonescu 1956: 11-12 în Kogălniceanu 1956).

Preocupat de consolidarea statutului limbii și literaturii naționale, Kogălniceanu a invocat, aporetic, tot traducerea (pe care o identifică cu literatura) pentru a-și argumenta afirmațiile:

„O dovadă că românii s-au ocupat cu literatura, ori de câte ori nu erau împiedicați într-aceasta de războaie externe sau prin apăsarea tiraniei, constă într-aceea că ei, încă din timpuri foarte vechi, au avut în limba lor foarte mulți codici de drept. Colecția cea mai veche de legi este o carte canonică și politică a românilor, [...] tradusă din grecește în românește și din aceasta în latinește [...], *Regula legis voluntati divinae accomodata* [Articole de legi potrivite voinții divine]. Nu se știe când s-a tradus românește această culegere de legi a lui Ioan Comnenul [1118-1143], dar este de presupus că aceasta s-a întâmplat mai înainte ca Muntenia și Moldova să fi existat ca principate [...], așadar pe la finele secolului al XII-lea, sau pe la începutul secolului al XIII-lea. Traducerea română a acestor legi este acum foarte rară, deoarece ea nu a existat decât în manuscris.”¹

Dat fiind că, în epocă, se contura funcționalismul traducerii (ca în Anglia lui Culpeper, v. Kelly 1989, 99), traducerea în limba vernaculară lărgise aria de difuzare și distrusese așa-zisul cerc al inițiaților. Prin stilul simplu, traducerile vernaculare extinseseră impactul științelor, combătând ignoranța. În viziunea lui Kogălniceanu, ca în viziunea lui Herder (referitoare la traducerea lui Homer), o limbă vernaculară tânără, mai puțin expusă jocurilor de cuvinte decât franceza ori engleza, se prezenta drept o limbă de traducere potrivită pentru redarea marilor autori.

Programele revistelor „Dacia literară” și „Propășirea”² critică lipsa de originalitate a producțiilor autohtone și a alegerii neinspirate a textelor ce urmau a fi traduse³, dovedesc coerența programelor inițiate de Kogălniceanu și adepții ideilor acestuia. În critica traducerilor de cărți religioase, Timotei Cipariu imputa traducătorilor neregularitățile gramaticale, folosirea

¹ Mihail Kogălniceanu, *Moldova și Muntenia. Limba și literatura română sau valahă*, în Kogălniceanu, *Despre literatură*, București, E.S.P.L.A., 1956, p. 28-29.

² Programul revistei „Propășirea”, *Foaie științifică și literară* în „Propășirea”, Iași, 1841, nr. 1, reeditat în 1859, în Kogălniceanu, *op. cit.*, 1956, p. 131-135.

³ *Ibidem*, p. 131-132.

elementelor lexicale de altă origine decât latina, preferința pentru cuvinte greoaie, „schimonosite” și eliminarea din limbă a unor serii de cuvinte prețioase. De fapt, acești cărturari recomandau ca bază pentru formarea limbii literare modelul clasic, înțelegând prin aceasta latinesc, vehiculat de scrierile religioase. La această infrastructură urma să contribuie și vorbirea populară, adică cuvintele „tocma românești”, de origine latină, din provinciile românești. Aplicarea acestor principii teoretice nu se va lăsa mult așteptată. Principala condiție pentru ca un cuvânt să fie împrumutat în limba literară unificată era latinitatea lui. Pe lângă acest criteriu mai funcționau și altele, chiar dacă cel mai important, uzul ori răspândirea formelor cuvintelor în rândul vorbitorilor, venea în contradicție cu primul, latinitatea. Se urmărea, în acest fel, eliminarea regionalismelor, a germanismelor, maghiarismelor, turcismelor și grecismelor din limbă, dar și a slavonismelor livrești.

Concluzie

Oricare ar fi metodele, traducerea cu mizele ei, diverse și totuși unitare, a favorizat – continuă să favorizeze – aducerea la cunoștința cititorilor a diferențelor dintre limbile traduse, dintre limbile savante și cele vulgare, dintre culturi și civilizații. Constatarea pauperității lexicale a limbii vernaculare i-a determinat pe traducătorii români, așa cum în alte spații lingvistice și în alte epoci îi influențase pe cei occidentali, să recurgă la împrumuturi și neologisme pentru îmbogățirea limbii traducătoare și statuarea normei supradialectale. Prejudecata relativă la inferioritatea traducerii față de original se naște târziu în spațiul românesc (1840, cu „Dacia literară”, față de 1653, în Franța, când începe declinul fenomenului „frumoasele infidele” și al traducerii ca gen literar). Imediat ce a fost semnalată inferioritatea textului tradus, s-a recurs la ameliorarea și la înfrumusețarea lui prin diferite mijloace retorice care să resusciteze „duhul național”. S-a produs astfel o joncțiune între traducere, retorică, literatură, cultură și mentalitate.

Am înfățișat o pagină de istorie a traducerii românești, cu intenția, pe de-o parte, de a fixa câteva puncte nodale și de comparație între etapele istoriei traducerii occidentale și istoriei traducerii și, tangențial, a pre- (sau a proto- ?) traductologiei românești, și, pe de altă parte, de a înregistra și, mai cu seamă, de a atrage atenția asupra prefetelor și scrierilor cu virtuți de „mînitrat de traducere”. Aceste procese fundamentale, pe care le reflectă de milenii traducerea, *comunicare* și *schimb*, permit, la o privire retrospectivă, observarea – în traducerea spre limba română – a neocolitei alternanțe a strategiilor, metodelor și modelelor de traducere, a continuității și a metamorfozelor concepției despre traducere și a raportării la ea ca fenomen și produs.

Anexa 1: Listă Precuvântări pretraductologice (selectiv)

Notă de Gh. Pleșoianu la traducerea *Întâmplărilor lui Telemah, fiul lui Ulise*, de Fénelon, vol I-IV, Buda, 1831, vol. IV, p. 130.

Precuvântarea la Maria Tudor de Victor Hugo, semnată Traducătorul. Tradusă de D. C. Negruzzi, București, În Tipografia lui Eliad, 1837.

Bine voitorul cetitoriu, traducere Mihai Mavrodi a *Istorsirii moralnice intitulată Tripodul Elenei* de Marmontel, Eșii, 1838.

Prietenului meu T., prefața traducătorului Ion Brezoianu la *Prințesa de Clermont* sau nuvelă istorică de Mme de Genlis, București, 1842, p. I-VI.

A. T. Laurian, *Prefață* la A. Delavigne, *Manual de filosofie*, București, Cu tiparul Colegiului National, 1846.

- Prefața la Dicționarul germano-român întocmit și în partea lui română învaluțu cu câteva mii de cuvinte* de Georgiu Barițu și Gabriele Munteanu. Tomulu I. A-K. Editoru și provezătoru: Rudolf Orgidan, cetățeanu și neguțătoru, Brașovu, Tipăritu în tipografia lui Römer și Kamner, 1853, p. 1-6.
- Către lector*, cuvânt adresat cititorilor și semnat „Traducătorul”, Le Sage, *Istoria lui Gil-Blas de Santillan*, traducție liberă de P. Matsukol (Georgescu), II volum al scrierii, București, Imprimeria Santei Metropole, 1855, p. V-IX.
- Prefață* de Clelia Bruzzesi, în *Închisorile mele (Le mie prigion)*, de Pellico, Silvio, operă tradusă din italienește de Clelia Bruzzesi București, Imprimeria Statutului, 1878.
- Prefață* de Ioan Slavici, în *Savitri*. Povestire indică din Mahabharata. Traducere de Duică, G. Bogdan, Sibiiu, Tiparul Institutului Tipografic, 1891.
- Prefață* de Marius, în Honoré de Balzac, *Eugenia Grandet (Eugénie Grandet)*. Traducere semnată MARIUS, Craiova, Institutul de Editură Ralian și Ignat Samitca, 1896.
- Laptele și exploatarea sa economică*. Magniet, Leopold, Radianu, S. P., Cu o prefață și tradus din limba francesă de redactorul jurnalului Societății centrale agricole I. București, Lito-tip. Codreanu & Săvoiu, 1896.
- Precuventare* de Al. I. Odobescu în *Cuore...* de De Amicis, Edmondo, tradusă românește de Clelia Bruzzesi. Edițiunea II. București, 1898.
- Prefață* de Anna Leoveanu, în *Napoleon cel mic (Napoléon le Petit)*, De Hugo, Victor, traducere de Leoveanu, Anna I., Craiova, Tip. Română N. I. Macavei, 1898.

Anexa 2: Mize (și mărturii) lingvistice

- 1) „...plecând din Brașov, am început să scriu celea ce vedeam în limba națională, și nu după zile multe, ci după puține, am fost silit să scriu în limba grecească; căci foarte des întâmpinam vederi de lucruri ce nu le aveam numite în limba națională, [...] și aceasta nu fără de a încerca rușine, căci toți tovarășii drumași scria fieșcare în limba sa națională; și scriind și eu, m-am întreat de este această scrisoare în limba națională? Și e nevoe am spus că este grecească.” (Dinicu Goleșcu, *apud* Gh. Bulgăr, în *Problemele limbii române literare în concepția scriitorilor români*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1966: 75-76)
- 2) „sarcina de a scrie în o limbă încă neprelucrată la literatură și neprinsă a tractarisi obiecturi mai înalte este mult mai simțitoare decât să pare; pentru aceea unii din cetitori vor întâmpina oarecare cuvinte și idei nouă, dar aceasta nu urmează din plecarea de a introduce în limba noastră cuvinte streine, fără care ea ar putea rămâne, ce din **nevoia de a țilcui cu mai mare credință ideile și zicerile tehnice aflate în original**”. (Gh. Asachi, *Prefață*, în I. Kaidanov (Caidanov), *Istoriei imperii rosiene*, Iași, 1832, *apud* N. A. Ursu, Despina Ursu, *op. cit.*: 235, subl. n. – G.L.B.)
- 3) „ce mi-a plăcut la oltean, bănățean, moldovean și transilvănean și am văzut că nu e rătăcitură, că e rămasă la Lațului, că se învoiește mai bine și cu urechea și cu bunul-gust și că împacă înaintea dreptului cuvânt, deși nu pe toți, dar pe cea mai multă parte din românii care vorbesc deosebite idiome, am întrebuițat.” (*Prietenului meu T.*, prefața la *Prințesa de Clermont* sau nuvelă istorică de Mme de Genlis, București, 1842: I-VI).
- 4) „Dau în traducere românească frumoasele idei ale celui mai competent om de carte în materie de drept [...] le dau acelor pe care elle-i privesc mai de aproape: consoților mei de principii, tovarășilor mei de luptă, colegilor de suferință – *Românilor subjugăți*.” (Jhering/Păcățian, 1898: III)
„[...] multe putem învăța cu toții din ele, Parcă Jhering anume pentru noi a scris cartea sa. Parcă din adins pe noi și luptele noastre le-a luat de model, pentru a demonstra, cum trebuie purtată lupta pentru drept ca să ducă la scop.” (Jhering/Păcățian, 1898: III)
„Să ne coborâm la popor, căci aici zace forța noastră; și restabilind odată perfecta solidaritate între fruntași, precum și între fruntași și popor, să ducem lupta înainte, cu energie și cu încredere în propriile noastre puteri, căci izbanda trebuie să fie de partea noastră.” (Jhering/Păcățian, 1898: VIII)
- 5) „după cum și noi aice multi cuvinti grecești și latinești le-am pus însuși acele, ca să nu strică, sâmtirelor, dându-le numai din putere vocabulariului, adică din cartea care tâlcuiește cu aceeași limbă cuvântul, oareșce sâmtire de cunoștința lor, cu multi cuvinti și întru același loc unde s-au scris.” (Amfilohie Hotiniul, Ms. 1627, f. 1r, v, *apud* N. A. Ursu, Despina Ursu, *op. cit.*: 33)
- 6) „întru adâncime învățăturilor sunt multi cuvinti și tâlmăcirii cu greu a să diprinde și a să înțelege dintru întâi, că alti cuvinti sunt dintru întâi obicinuite prin învățăturii a să scrie și a să înțelege putere lor pe limbă streină, fiind foarte cu greu altor limbi care n-au cuvinti îndestul ca să poată deodată a zice și a cunoaște tâlcul și (șters în manuscris) aceluiași cuvânt.” (Amfilohie Hotiniul, *apud* N. A. Ursu, *Crearea stilului științific*, în Al. Rosetti, B. Cazacu (coord.), *Studii de istoria limbii române literare. Secolul al XIX-lea*, I, ed. cit.: 134.)

- 7) „numirile pravilelor aritmeticești, numerile lucrătoare sunt numite în limba moldovinească, sălindu-mă, în cât s-a putut, a nu amesteca streine cuvinte. Căci moldovenii, când să vor săli pentru slava limbii a nu amesteca la grai și scrisoare streine cuvinte, iar cuvintele care lipsesc să alcătuiască în ființa limbii, cu adevărat că nu s-ar afla în această sărăcie. Dar urmează cu totul împotriva, că și cuvintele care sunt în lucrare nu să pun, ce amestecă cuvinte grecești.” (Matei Millo, Ms. 4566, f. 2r, v, *apud* N. A. Ursu, Despina Ursu, *op. cit.*: 34)
- 8) „În multe rânduri am vrut să mă las de tălmăcirea aceștii cărți frumoase, din cauza greutateilor ce-am cercat pentru multe ziceri neobicinuite în limba rumânească. Lipsa dicsionerului rumânesc în care le-aș fi putut găsi hotărâte după cele mai multe glasuri și învoiri îmi ridica toată nădejdea.” (Gh. Pleșoianu, traducătorul *Întâmplărilor lui Telemah, fiul lui Ulise*, de Fénelon, vol I-IV, Buda, 1831, vol. IV: 130, *apud* I. Gheție și M. Seche, *Discuții despre limba română între anii 1830-1860*, în SILRL, I: 280 și N. A. Ursu și Despina Ursu, *op. cit.*: 235)
- 9) „[C]artea este destinată mai ales pentru junimea care ș-a început cariera literară și a ajuns pînă la un grad de cultură intelectuală și dorește a se mai înzestra și cu cunoștințele filosofice; pentru cealaltă parte a publicului care încă nu s-a deșteptat din somn pînă acum toată filosofia este de prisos și cu dînsa dimpreună ferește și această carte.” (Laurian, Prefață în Delavigne/Laurian 1846, subl. n. – G.L.B.)
- 10) „Poate că pentru mulți ar fi fost de dorit [motivare referitoare la estetica receptării] a adăuga la sfîrșit un vocabulariu de terminii cei de nou introduși cu esplicarea lor, dară mai întîi m-am temut să nu fac cartea prea voluminoasă și prin urmare prea scumpă [motivări de natură extra-lingvistică]; și al doilea, am socotit și tot lucrul aceasta de prisos, căci terminii aceia tot se esplică în decursul operei și se freacă prin deasa aplicare [justificare intratextuală a soluțiilor de traducere]; și în tot mod cel ce vrea să se folosescă citind-o, trebuie să întreprinză o citire regulată, iară nu numai fragmentară.” (Laurian, Prefață în Delavigne/Laurian 1846, subl. n. – G.L.B.)

Referințe bibliografice:

- BALLARD, Michel 1992: *De Ciceron à Benjamin. Traducteurs, traductions, réflexions*, Lille, Presses Universitaires de Lille.
- BARÎȚIU, George 1959: *Articole literare*, Editura de Stat pentru Literatură și Artă.
- BULGĂR, Gh. 1966: *Problemele limbii române literare în concepția scriitorilor români*, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- CORNEA, Paul 1966: *De la Alecsandrescu la Eminescu. Aspecte-Figuri-Idei*, București, Editura Pentru Literatură.
- DELISLE, Jean, LAFOND, Gilbert 2006: *Histoire de la traduction/History of Translation*. CD-ROM DIDAK, Université de l’Ottawa.
- DELISLE, Jean, WOODSWORTH, Judith (coord.) 2008: *Traducătorii în istorie*. Coordonator – traducere G. Lungu-Badea, Timișoara, Editura Universității de Vest.
- ELIADE, Pompiliu 2000 (1989): *Despre influența francezei asupra spiritului public în România. Originile. Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*. Traducere din franceză de Aurelia Dumitrașcu, București, Editura Humanitas.
- GHEȚIE, Ion, SECHE, Mircea, *Discuții despre limba română literară între anii 1830-1860*, în *Studii de istoria limbii române literare*, vol. I, București, Univers Enciclopedic, p. 261-290.
- GOLESCU, Dinicu 1964: *Însemnare a călătoriei mele*. Ediție îngrijită și prefață de Gh. Popp, București.
- HORGUELIN, Paul 1981: *L’Anthologie de la manière de traduire*, Montréal, Linguatex.
- IORGA, Nicolae 1936: *Traducerile din limba franceză în literatura românească*, Vălenii de munte, Tipografia Datina românească.
- KELLY, Louis G. 1989: *Platon, Bacon and the Puritain Apothecar. The Case of Nicholas Culpeper*, în „Target” 1(1), p. 95-109.
- KOGĂLNICEANU, Mihail 1956: *Despre literatură*. Culegere, note și cuvânt înainte de Dan Simonescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă.
- LADMIRAL, Jean-René [1979] 2010: *Traduire: théorèmes pour la traduction*, Paris, Gallimard.

- LE GOFF, Jacques 1985: *Les Intellectuels de Moyen Age*, Paris, Editions de Seuil.
- LUNGU-BADEA, Georgiana 2011: *Le rôle des langues intermédiaires dans la réception de la littérature française traduite en roumain au XVIIIe siècle*, în „Tribune internationale des Langues vivantes”, Recherches en traductologie – Les langues intermédiaires, n° 51, p. 42-51.
- LUNGU-BADEA, Georgiana 2008: *Despre formarea unei conștiințe traductive și încercarea de standardizare a procesului de traducere*, în G. Lungu-Badea *Un capitol de traductologie românească. Studii de istorie a traducerii (III)*, Timișoara, Editura Universității de Vest, p. 23-78.
- LUNGU-BADEA, Georgiana 2015_a: *Idei și metaidei traductive românești (secolele al XVI-lea – al XXI-lea)*. Ediția a II-a revăzută și adăugită, Timișoara, Editura Universității de Vest.
- LUNGU-BADEA, Georgiana 2015_b: *Cine, ce și cum traduce? Intenții. Subiecte. Metode* în Calin Timoc (ed.), *Questiones Romanicae (România între interculturalitate și identitate: Spații romanice europene și extraeuropene*, CICCARE ediția a 3-a, 3-4 octombrie 2014, Szeged, p. 33-54.
- LUNGU-BADEA, Georgiana (coord.) 2006: *Repertoriul traducătorilor români de limbă franceză, italiană, spaniolă (secolele al XVIII-lea și al XIX-lea)*. Studii de istorie a traducerii (I), Timișoara, Editura Universității de Vest.
- LUNGU-BADEA, Georgiana (coord.) 2006: *Repertoriul traducerilor românești din limbile franceză, italiană, spaniolă (secolele al XVIII-lea și al XIX-lea)*. Studii de istorie a traducerii (II), Timișoara, Editura Universității de Vest.
- LUNGU-BADEA, Georgiana (coord.) 2008: *Un capitol de traductologie românească. Studii de istorie a traducerii (III)*, Timișoara, Editura Universității de Vest.
- MAIORESCU, Titu 1966: *Critice*, vol. I, Antologie și prefață de Paul Georgescu, text stabilit de Dominica Stoicescu, București, Editura pentru Literatură.
- MUNTEANU, Ștefan, ȚĂRA, Vasile 1983: *Istoria limbii române literare*, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- NICULESCU, Al. 1978: *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- ODOBESCU, Alexandru [1873-1874] 1924: *Condițiunile unei bune traduceri*, București, Editura Librăriei Steinberg.
- RĂDULESCU, Ion Heliade: *Gramatică românească*. Ediție și studiu de Valeria Guțu Romalo, București, Editura Eminescu.
- ROSETTI, Al., CAZACU, B. (ed.) 1969: *Studii de istoria limbii române literare. Secolul al XIX-lea*, I, București, Editura pentru Literatură.
- RUSSO, Alecu 1942: *Opere complete*, București, Cugetarea-Georgescu Delafras.
- SIMONESCU, Dan 1956: *Culegere, note și cuvânt înainte*, în Mihail Kogălniceanu, *Despre literatură*, București, E.S.P.L.A., p. 3-18.
- STEUERMAN, Rodion Avram [1893] 1896: *Autori români*. Prefață de N. Beldiceanu, Iași, Editura Librăriei Frații Saraga.
- TOURY, Gideon 1995: „The Nature and Role of Norms in Translation” în G. Toury, *Descriptive Translation Studies and Beyond*, Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins, 53-69. URL: <http://spinoza.tau.ac.il/~toury/works>.
- URSU, N.A. 1994: *Școala de traducători români din obștea starețului Paisie de la mănăstirile Dragomirna, Secu și Neamț*, în „Teologie și viață”, VI (LXX), nr. 11-12.
- URSU, N.A., URSU, Despina 2004, 2006: *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare. Studii lingvistice și de istorie culturală (1760-1860)*, vol. I, II, Iași, Editura Cronica.
- ZUGUN, Petru 1977: *Unitate și varietate în evoluția limbii române literare*, Iași, Editura Junimea.